

4. Олійник І.С. Методика роботи з розвитку мови в 5 – 8 класах: навч. посіб. / І.С. Олійник – К.: Рад. школа, 1964. – 180 с.
5. Практикум з методики навчання української мови в загальноосвітніх закладах / С. О. Караман, О. В. Караман, О. М. Горошкіна та ін.; за ред. М. І. Пентилюк. – К.: Ленвіт, 2003. – 302 с.
6. Сухомлинський В. О. Відповідність методів навчання змісту і меті уроку / В. О. Сухомлинський // Радянська школа. – 1959. – № 11. – С. 9-12.
7. Чавдаров С. Х. За активізацію та удосконалення методів навчання / С. Х. Чавдаров // Рад. шк. – 1959. – № 8. – С. 29-41.

УДК 811.161.2'373.7

СЕМАНТИКО-КУЛЬТУРОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ СОМАТИЧНОЇ ФРАЗЕОЛОГІЇ

Барвіна Н.О., к. філол. н., доцент

Східноукраїнський національний університет ім. В. Даля

У статті розглянуто семантико-культурологічні особливості соматичної фразеології, яка є одним з найбільш уживаних і комунікативно значущих шарів у фразеологічному фонді української мови.

Ключові слова: фразеологічна одиниця, соматична фразеологія, концепт, соматизм, фразеологічний фонд мови.

Барвіна Н. А. СЕМАНТИКО-КУЛЬТУРОЛОГИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ СОМАТИЧЕСКОЙ ФРАЗЕОЛОГИИ / Восточноукраинский национальный университет им. В. Даля, Украина.

В статье рассмотрено семантико-культурологические особенности соматической фразеологии, которая является одним из наиболее употребляемых и коммуникативно значимых пластов украинской фразеологии.

Ключевые слова: фразеологическая единица, соматическая фразеология, концепт, соматизм, фразеологический фонд языка.

Barvina N.A. SEMANTIC AND CULTUROLOGICAL FEATURES OF SOMATIC PHRASEOLOGY / Volodymyr Dahl East-Ukrainian National University, Ukraine.

In the article considered semantic and culturological features of somatic phraseology. This phraseology is one of the most used and communicatively significant layers of the Ukrainian phraseology.

Key words: phraseological unit, somatic phraseology, concept, somatism, phraseological fund of language.

У мовознавчих студіях останніх років з позицій когнітивізму й антропоцентризму людський чинник у мові виявляється при профілюванні семантики мовних одиниць і категоризації загального образу світу за допомогою знаків вторинної номінації. Фразеологічні одиниці (ФО) разом із паремійним фондом мови виключно інформативні щодо культурних надбань народу, виявлення національно-культурного компонента концепту; це “готові формули”, що складають когнітивну базу мовної спільноти й експлікують світоглядні позиції, традиції, звичаї, етичні приписи, багатомісний досвід людства, які нагромаджувалися впродовж історичного розвитку колективу як результат практичного й духовного оволодіння навколишнього світу.

Онтологічною, універсальною ознакою мови, незалежною від національних і культурних особливостей народів, є антропоцентричність, суть якої полягає в організації в мовних структурах знань про світ за аналогією до людських уявлень. “Людина закарбувала себе в іменах природних об’єктів, уносячи до них утилітарну й естетичну оцінку. Майже в кожному слові можна віднайти сліди людини...” [6, с. 3]. ФО переважно більшістю репрезентують фізичний чи психічний світ людини, засвідчуючи цим наскрізну антропоцентричну спрямованість. В.Мокієнко підкреслює концентрування фразеологічного матеріалу навколо небагатьох, здебільшого негативних забарвлених конотативних центрів – зовнішність людини, риси її характеру, психічний та емоційний стан, здійснювані нею фізичні дії; в ідеографічних описах спостерігаємо одностороннє визнання фразеологами центральним об’єктом дослідження тематичної групи “Людина”. Об’єктивність такого “визнання” підтверджується тим, що до цього висновку приходять, досліджуючи матеріал найрізноманітніших слов’янських мов [7, с. 224].

Під ФО розуміємо семантично цілісні, стійкі (з допуском варіантності), надслівні, відтворювані, як правило, експресивно конотовані одиниці, що переважно виконують оцінно-номінативну функцію.

Мета статті – схарактеризувати семантико-культурологічні особливості соматичної фразеології (СФ) як однієї з найбільш уживаних і комунікативно значущих ланок у фразеосистемі української мови. Методологічна основа дослідження – принцип поєднання лінгвістичних парадигм, що дає змогу окреслити фразеологічний соматичний код під різним кутом зору, виявити культурно значущу інформацію, закладену у фразеологізмах.

Ми поділяємо думку авторів етнолінгвістичного словника “Славянские древности”, які вважають, що культура (як засвідчили нові дослідження архаїчних культурних традицій) – ієрархічно організована система багатьох кодів, тобто вторинних знакових систем, які використовують різні формальні та матеріальні засоби для кодування одного й того ж змісту, що загалом зводиться до картини світу, до світогляду окремого соціуму. Різні коди (космогонічний, ономастичний, рослинний, тілесний тощо) можна співвідносити один з одним шляхом перекладу з мови на мову, послуговуючись спільним для них змістовим планом, що є своєрідною мовою-посередником [10]. Зважаючи на вищезазначене, М.Толстой слушно наголошує, що розвиток історичних фразеологічних досліджень може бути плідним лише за умови серйозної уваги до мови як вербального коду культури, як творця культури [15, с. 24].

Соматичну фразеологію створюють ФО, один з компонентів яких – назва частини тіла людини чи тварини. Поняття *соматичний* бере свій початок з біології та протиставляється поняттю *психічний*. *Соматичний* [грецьке *σῶμα* – тіло] – термін, який використовують для позначення різноманітних явищ в організмі, пов’язаних з тілом, а не з психікою [11, с. 848].

Різні аспекти вивчення СФ представлено в роботах М.Алефіренка, В.Архангельського, В.Жукова, В.Мокієнка, Л.Ройзензона, Л.Скрипник, М.Шанського та ін. Наприклад, Л.Скрипник у праці “Фразеологія української мови” зараховує назви частин тіла людини чи тварини до найуживаніших шарів лексичного фонду. Широке функціонування соматизмів як організуючих центрів ФО багатьох мов дослідниця аргументує так: “Орієнтацію у просторі, свою оцінку оточення тощо людина здавна співвідносила насамперед із частинами свого тіла...” [9, с. 102–103].

Сьогодні до поняття тілесності все частіше звертаються гуманітарії, які окреслюють людське тіло в різних соціокультурних контекстах. “Тілесність” набуває рівня загальногуманітарної категорії, а тіло визначають як першооснову сутнісних сил індивіда. Тілесність як “багатовимірний соціокультурний атрибут” домінує в релігіях і мистецтві стародавніх греків, визначає антиномічне ставлення до тіла в християнстві, пантеїзм Відродження, відхід християнства на периферію європейської культури в Новий час тощо [4, с. 1-7].

У культурах різних історичних епох обов’язково знайдемо певне потрактування й філософське осмислення людського тіла. В українській філософії тілесність і тіло в загальнокультурному контексті детально розглянуто в науковому доробку О.Гомілко “Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі” [2]. В.Косяк захистив докторську дисертацію “Людина та її тілесність у різних формах культури: досвід філософської інтеграції” [4], у якій об’єктом дослідження стала тілесність як багатовимірний соціокультурний атрибут людини.

Соматичний мовний фонд як складник конкретної лексики продукує на основі своїх прямих значень вторинні семантичні утворення, зумовлені особливостями світобачення певного народу. Значення соматизмів формуються під дією як лінгвальних, так і екстралінгвальних чинників; цей лексичний пласт широко метафоризований, фразеологізований, він утворює своєрідну макросистему. Це зумовлено належністю соматизмів до найдавнішого шару лексики, прозорістю функцій частин тіла, що сприяє легкості їх алегоричного осмислення. Загальновідомо, що пізнання світу людина розпочала з себе, з власного тіла, його функцій.

Розцінювати соматичну фразеологію лише як комунікативний засіб замало. Усебічне дослідження стійких зворотів з названими компонентами дозволить виявити органічний зв’язок таких концептів, як *голова*, *душа*, *нога*, *око*, *рука*, *серце* й ін. з культурною дійсністю українського етносу, засвідчить їх релевантність для свідомості носіїв мови.

Людське тіло – специфічний, багатовимірний, особливий об’єкт дослідження в усі часи, воно – перший крок озовнішення, екстеріоризації індивіда. Тіло – це насамперед сама людина, але водночас воно є умістищем суті останньої, її оболонка, з якою людина народжується, живе, помирає. Тіло почали осмислювати й обігрувати в найдавніших міфологічних системах. Походження людини загалом і її тіла зокрема – один з центральних міфологічних мотивів. В українській міфології людина твориться з восьми частин, восьми елементів макрокосмосу. Народна анатомія представляє людину як конструкт не тільки фізичний: поряд з *тілом*, *кістками*, *очима* і *кров’ю* як рівноцінні складові згадуються також нематеріальні елементи – *думки*, *дихання*, *тепло* [14, с. 7].

У центрі уваги людини перебуває вона сама, тому стає зрозумілим її постійне намагання вербально відтворювати реальну картину світу на власний зразок. Через це особливої значущості в номінаційних

процесах набувають назви частин людського тіла – соматизми. Концепти-соматизми характеризуються високою частотністю, здатністю активно виступати в переносних значеннях, а також фразеотвірною продуктивністю. Соматична лексика становить невичерпне джерело вторинної номінації фразеологічної системи багатьох мов світу. Наприклад, Р.Вайнтрауб стверджує, що соматичні ФО складають значний пласт (близько 30 %) фразеології будь-якої мови [1, с. 159]. М.Горди відзначає велику фразеотвірну продуктивність соматизмів у польській і російській мовах, зокрема за даними тлумачних і фразеологічних словників, номінативно-характерологічна група з компонентом-соматизмом у польській мові включає 2422 одиниці, у російській – близько 1900 одиниць [3, с. 120]. І.Тимченко в дисертації “Структурно-семантичний аналіз фразеологічних одиниць з компонентами-соматизмами *голова, око, вухо, ніс, язик*” констатує, що аналізовані фразеологізми „складають в українській мові значний корпус (близько 500 виразів)” [13, с. 14]. За академічним “Словником фразеологізмів української мови”, кількість виразів з досліджуваними компонентами становить 2081 одиницю [12].

У багатьох сучасних фразеологічних розвідках компонент ФО розуміють як концепт, тобто “інформаційну структуру свідомості, різноsubstrатну, певним чином організовану одиницю пам’яті, яка містить сукупність знань про об’єкт пізнання, вербальних і невербальних, набутих шляхом взаємодії п’яти психічних функцій свідомості й позасвідомого” [8, с. 256]. ФО з концептами-соматизмами як складні ієрархічні утворення в семантичному мовному просторі своїм загальним значенням репрезентують різноманітні абстрактні концепти, наприклад, бідність – *копійки за душею нема*, працьовитість – *умілі руки*, красу – *хоч з лиця воду пий*, доброту – *добре серце* тощо.

Кожне вагоме дослідження фразеології сьогодні обов’язково передбачає використання лінгвокультурологічних підходів, які орієнтують учених на вивчення співвідношення ФО та знаків культури й актуалізують значення системи еталонів, стереотипів, символів під час висвітлення національно-культурної специфіки фразеологічного фонду мови. Основна мета лінгвокультурологічного аналізу – вивчення здатності фразеологічних знаків відтворювати сучасну культурну самосвідомість народу, типові риси ментальності останнього, а також відображати цю самосвідомість у процесах живого вживання фразеологізмів у дискурсах різних типів.

ФО як вислови з яскраво вираженою конотацією спрямовані на адресата мовлення, містять інформацію щодо ставлення адресанта до певних реалій навколишньої дійсності. Людина постійно впливає на мову, внаслідок чого в мові відображається внутрішній світ самої людини, особливості її сприйняття об’єктивної реальності: на мові завжди лежить відбиток людських емоцій. Конотативний компонент одиниць мови, зокрема фразеологічних, завжди апелює до певного досвіду людини, який постає внаслідок виховання останньої в конкретній культурі. Українська соматична фразеологія широко конотована, наприклад: *совати [свого] носа куди, у що; скалити зуби; сісти на голову кому; сидіти в печінках кому; світити ребрами; і за вухом не свербить кому, у кого й ін.*

Фразеологічний фонд мови значною мірою спрямований на показ негативних рис індивіда, зокрема багато українських сомофразеологізмів акцентують увагу саме на людських вадах: *руки загребуці у кого; самі вуха та зуби* (дуже худий); *голова дірява у кого, чия* (безпам’ятний); *капустяна (куряча) голова* (некмітливий, неухажливий); *нечистий на руку* тощо.

Далеко не кожний факт реальної дійсності й людського існування отримує так звану культурну маркованість, що реалізується в текстах культури, надаючи знакової функції певному об’єкту. Мову культури відрізняє яскраво виражена вибірковість, зокрема рівноцінні з повсякденної точки зору реалії отримують у ній різну символічну значущість. Не всі концепти-соматизми однаково здатні брати участь у творенні стійких зворотів, що виявляється в різному ступені фразеотвірної продуктивності одних соматизмів і повній відсутності фразеологічної номінації в інших. Це пояснюється тим, що частини тіла можуть бути протиставлені за різними ознаками і що тіло людини влаштовано несиметрично не лише з погляду анатомії та фізіології, але й мови та культури [5, с. 128].

Звертаючись до дуалістичної концепції людини, суть якої полягає в розділенні єдності *душі* та *тіла*, звеличенні нематеріального над матеріальним, бачимо стереотип людського *тіла* як джерела гріха, спокуси. Дуалістичне розуміння світу сприяє створенню великої прірви між Богом і людиною, *душею* та *тілом*. Наприклад, статева діяльність людини здавна належала до сфери табу, що відбилося в стилістичній маркованості лексичних найменувань цих частин і органів тіла, притаманних жаргону й арго, і повній відсутності їх фразеологічних варіантів у літературній мові. Чим вагоміша частина тіла для людини та її переживань, тим частіше й легше відбувається процес фразеологізації цього соматизму, адже в наївній картині світу спосіб сприйняття навколишнього середовища має пріоритетні позиції перед дійсним станом речей. Частотність функціонування назви того чи іншого тілесного органу в фразеологізмах залежить насамперед від обізнаності людини про точне місцезнаходження відповідного соматизму, а також важливості його функції для життєдіяльності. Такі назви внутрішніх органів, як *підшлункова залоза, трахея*, не живають у стійких виразах, оскільки пересічна особа їхнє призначення й

розташування в організмі може пояснити лише приблизно, що не сприяє створенню яскравих образів та асоціацій.

За даними “Словника фразеологізмів української мови” [12], найбільш фразеоактивні такі соматизми: *око* (336 ФО), *голова* (246), *рука* (208), *душа* (201), *серце* (174).

Фразеологізм трактують як самостійну мовну одиницю з єдиним цілісним смислом, у мотивуванні якого беруть участь усі слова-складники, хоча й різною мірою. Водночас учені часто підкреслюють утрату компонентами ФО їх первісного значення, адже новостворене стійке сполучення набуває нової узагальненої семантики. З цього твердження представники різних фразеологічних концепцій роблять різні й інколи протилежні висновки, оскільки лінгвістичний статус компонента фразеологізму – одне з основних дискусійних питань фразеології.

Аналіз соматичної фразеології засвідчує, що компоненти ФО повністю не десемантизуються, є словами, унаслідок чого вони відчутно впливають на формування цілісного смислу стійкого звороту. Значення соматизму в складі ФО підлягає різним семантичним трансформаціям у процесі його фразеологізації, однак названий компонент не втрачає генетичного зв'язку з вихідною лексемою. Показово, що соматична лексика суціль символічна: *волосся* – символ сили, *рот* – слова, *кров* – спорідненості, *серце* – життя, любові, співчуття.

Під час сприйняття ФО відбувається процес декодування концептуальних структур, що були залучені до процесу творення фразеологізму. У великій кількості соматичних фразеологізмів основне денотативно-сигніфікативне значення мотивує відповідний концепт, який визначає внутрішню форму стійкого звороту. Сфера інтелектуального життя людини органічно пов'язана з концептом-соматизмом *голова*, що стереотипно маніфестує народні уявлення про розум, волю, керування, а також узагальнено стосується будь-яких розумових властивостей індивіда: *світла (ясна) голова у кого; без голови хто; порожня (пуста) голова; голова на плечах у кого; голова варить у кого, чия; дурна голова* тощо.

Концепт *язик* насамперед співвідносять із процесом говоріння, що яскраво засвідчує фразеологічний фонд мови: *язик до землі у кого; язик заплітається у кого; язик підвішений добре у кого; язик як бритва у кого* (про вміння висловлюватися дошкульно, влучно) і т.д.

У фразеології наявні окремі групи з великими вказівними можливостями стосовно внутрішньої форми. У найзагальнішому плані їх поділяють на натуральні звороти, які базуються на типових для всіх людей ситуаціях і тому можуть виникати в різних мовах одночасно й паралельно, і конвенціональні, які пов'язані з історичними, культурними, соціальними особливостями, через що, зазвичай, не мають аналогів у неблизькоспоріднених мовах [16, с. 30]. Українські фразеологізми з концептами-соматизмами мають великі потенції прогнозування, переважно живу внутрішню форму, оскільки багатьом з них притаманний значний вказівний заряд. Це зумовлено тим, що мовці переважно співвідносять певний соматизм з виконуваною ним функцією, яка прозора та ясна. Особливо це стосується паралінгвальних фразеологізмів, у яких міміка та рухи відіграють значну роль, вербально виражені жести мають цілісну семантику, наприклад: *обмірювати очима кого, що; піднімати руку на кого; розправляються плечі у кого; повиснути на шії у кого; показувати спину (потилицю) кому; розводити руками й ін.*

Культурне значення більшості зворотів з компонентами-соматизмами мотивують смисли, пов'язані з функціональним призначенням частин тіла, стереотипні уявлення про них, глибоко закорінені в людській свідомості. Релевантною ознакою стереотипу можна вважати його стандартний, узагальнений характер щодо репрезентації певних думок і положень. Стереотипи, вербалізовані фразеологією, асоціативно зумовлені, константні за своєю природою, вони – продукти колективної психічної діяльності суспільства. Кожний концепт-соматизм має когнітивно-інформаційний зміст, що в процесі вербальної комунікації набуває додаткових імплікацій, які активно актуалізуються в семантиці ФО.

Отже, сомофразеологізми – яскраві репрезентанти національно-культурних стереотипів українського народу, які постають на ґрунті тривалого соціального досвіду, засвідчують етнічну належність людини, її ментальне обличчя. У перспективі подальших досліджень плануємо детально зупинитися саме на стереотипах українського народу, що знайшли своє відбиття у фразеології.

ЛІТЕРАТУРА

1. Вайнтрауб Р.М. Опыт сопоставления соматической фразеологии в славянских языках / Р.М. Вайнтрауб // *Вопр. фразеологии*: тр. Самарк. гос. ун-та им. Алишера Навои. Новая серия. – Самарканд, 1976. – Вып. 288. – С. 157-162.
2. Гомілко О. Метафізика тілесності: концепт тіла у філософському дискурсі / О.Гомілко. – К.: Наук. думка, 2001. – 340 с.

3. Горды М. К вопросу о мотивационной функции соматизма в составе фразеологической единицы / Мирослава Горды // *Słowo. Tekst. Czas: materiały IV Międzynarodowej konferencji naukowej*. – Szczecin: WNUS, 2000. – S. 120-123.
4. Косяк В.А. Людина та її тілесність у різних формах культури: досвід філософської інтеграції: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра філос. наук: спец. 09.00.04 “Філол. антропологія, філософія культури” / В.А. Косяк. – К., 2006. – 36 с.
5. Крейдлин Г. Языковая концептуализация частей тела в русском языке (на примере плеч) / Г. Крейдлин, А. Летучий // *Сокровенные смыслы: Слово. Текст. Культура: сб. ст. в честь Н.Д. Арутюновой*. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – С. 128-136.
6. Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке / [отв. ред. Н.Д. Арутюнова, И.Б. Левонтина]. – М.: Индрик, 1999. – 424 с.
7. Мокиенко В.М. Славянская фразеология / В.М. Мокиенко. – М.: Высш. шк., 1989. – 287 с.
8. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / Олена Селіванова. – Полтава: Довкілля-К., 2006. – 716 с.
9. Скрипник Л.Г. Фразеологія української мови / Л.Г. Скрипник. – К.: Наук. думка, 1973. – 280 с.
10. Славянские древности: этнолингвист. словарь: в 5 т. / Агапкина Т.А., Виноградова Л.Н., Гура А.В. и др.]; под ред. Н.И. Толстого. – М.: Междунар. отношения, 1995.
11. Словник іншомовних слів: 23000 слів та термінологічних словосполучень / уклад. Л.О. Пустовіт та ін. – К.: Довіра, 2000. – 1018 с.
12. Словник фразеологізмів української мови / уклад. Білоноженко В.М., Гнатюк І.С., Дятчук В.В. та ін.; відп. ред. В.О. Винник] – К.: Наук. думка, 2003. – 1098 с.
13. Тимченко И.В. Структурно-семантический анализ фразеологических единиц с компонентами-соматизмами голова, око, вухо, ніс, язык: автореф. дис. на соискание учен. степени канд. филол. наук: спец. 10.02.02 “Языки народов СССР (укр. яз.)” / И.В. Тимченко. – Х., 1990. – 16 с.
14. Тіло в контексті культурно-антропологічних студій: ретроспекція та сучасні підходи // *Тіло в текстах культур: зб. матеріалів наук. конф.* / гол. ред. Г. Скрипник, упоряд. О. Боряк, М. Маєрчик. – К., 2003. – С. 7-17.
15. Толстой Н.И. Язык и народная культура: очерки по славян. мифологии и этнолингвистике / Н.И. Толстой. – М.: Индрик, 1995. – 509 с.
16. Ужченко В.Д. Українська фразеологія: навч. посіб. для філол. фак. ун-тів / В. Д. Ужченко, Л.Г. Авксентьев. – Харків: Основа, 1990. – 167 с.

УДК 811.161.2=163.1

ОСОБОВІ ТА ЗВОРТНИЙ ЗАЙМЕННИКИ В ЦЕРКОВНОСЛОВ'ЯНСЬКІЙ МОВІ УКРАЇНСЬКОЇ РЕДАКЦІЇ КІНЦЯ XVI-XVII СТ.

Білих О.П., к. філол. н., доцент

Кіровоградський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

У статті охарактеризовано відмінювання особових та зворотного займенників у церковнослов'янській мові української редакції кінця XVI – XVII ст. Здійснено порівняння охарактеризованих форм із відповідними у старослов'янській мові та українській XVI – XVII ст.